

Нармырзаева К. Ж.

Ош мамлекеттик университети

Нармырзаева К. Ж.

Ошский государственный университет

Narmyrzaeva K. Zh.

Osh State University

**Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТИЛИНДЕ ЗАТ АТООЧТУК
СИНОНИМДЕРДИН КОЛДОНУЛУШУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИНОНИМИЧЕСКИХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ЯЗЫКЕ
ПРОИЗВЕДИЙ Ч.АЙТМАТОВА
THE USE OF NOUN SYNONYMS IN THE LANGUAGE OF AITMATOV'S WORKS**

Аннотация: Бул макалада зат атоочтук синонимдердин изилдениши, кыргыз, түрк тил илиминдеги окумуштуулардын изилдөөлөрү тил илиминдеги илимпоздордун пикирлери берилип, Ч.Айтматовдун мисалында талданат. Ч.Айтматовдун чыгармасынын тилинде зат атоочтук синонимдердин изилденбегендиги, сөз түркүмдөрүнүн синонимдик табияты, көркөмдүк өзгөчөлүгү жана түшүнүгү жөнүндөгү илимий-теориялык маселелер кыргыз тил илиминин алкагында жаңыдан проблема катары колго алына баштагандыгын, бул багыттагы адабияттардын жетишсиздигин жана илимий изилдөөлөрдүн аздыгын эске алуу менен теманын актуалдуулугун айгинелейт. Проблемаларды чечүүдө негизги зат атоочтук синонимдер токтолуп, алардын чыгарманын тилиндеги синонимдик жагын жазуучунун чыгармасынын мисалында орду берилет. Изилдөө ишибиздин предметин Ч.Айтматовдун чыгармалары түзүп, объектиси ушул чыгармалардын тилинде зат атоочтук синонимдердин жыйынтыктары. Ч.Айтматовдун талдоого алынып жаткан чыгармаларындагы зат атоочтук синонимдердин тилдик каражаттардын көркөмдүк, боёктуулук жагын тилдик аспектиде аныктоо жана анын кептеги эстетикалык жагын ачып көрсөтүү. Зат атоочтук синонимдердин көркөм чыгармадагы ролун, кызматын көрсөтүү. Зат атоочтук синонимдерди жазуучунун чыгармаларында колдонулушунун берүү менен, андан теориялык тыянактарды чыгаруу. Жазуучунун чыгармаларынан морфологиялык синонимдердин эмоционалдуулугун боёктуулугун, ордун, колдонулуш чөйрөсүн аныктоо, талдоо.

Аннотация: В данной статье дан обзор существительных синонимов, представлены исследования кыргызско-турецких лингвистических ученых, даны мнения языковедов-знатоков, где анализируется на примере Ч.Айтматова. Не исследованность существительных синонимов в языке произведения Ч. Айтматова научно-теоретические вопросы о синонимической природе существительного, красочной своеобразности понятия свидетельствуют о том, что в Кыргызской лингвистике вновь стали рассматриваться как проблема, актуальность темы, учитывая нехватку литературы малое количество в научных исследований в этом направлении. В решении задач основное внимание уделяется существительным синонимам, их синонимическим аспектам языке произведения отводится место в примере произведения автора. К предмету нашей работы относится произведения Ч. Айтматова, объект которых является итогом существительных синонимов на языке этих произведений. Определение в языковом аспекте красочной стороны языковых средств существительных синонимов в анализируемых произведениях Ч. Айтматова и выявление его

эстетической стороны в речи. Использование синонимов существительных в произведениях писателя анализируется путем вывода из него теоретических выводов.

Annotation: This article provides an overview of noun synonyms, presents the research of Kyrgyz-Turkish linguistic scientists, gives the opinions of linguistics scientists, where it is analyzed by the example of Ch. Aitmatov. The unexplored nature of noun synonyms in the language of Ch. Aitmatov's works, scientific and theoretical questions about the synonymic nature of the noun, colorful originality and concept indicate that within the framework of Kyrgyz linguistics, they have again begun to be considered as a problem, the relevance of the topic, given the lack of literature and a small number of scientific studies in this direction. In solving problems, the main attention is paid to noun synonyms, their synonymic aspects in the language of the work are given a place in the example of the author's work. The subject of our work includes the works of Ch. Aitmatov, the object of which is the result of noun synonyms in the language of these works. Definition in the linguistic aspect of the colorful side of the linguistic means of noun synonyms in the analyzed works of Ch. Aitmatov and identification of his aesthetic side in speech. The use of synonyms of nouns in the works of the writer is analyzed by drawing theoretical conclusions from it.

Негизги сөздөр: синонимия, морфологиялык синонимдер, синонимдик катар, синонимдин түрлөрү, синонимдеги мүчөлөр, заттык синонимдер, стилдик синонимдер, синонимдердеги экспрессивдүүлүк, синтаксистик синонимдер, эркелетүүчү, боёктуу зат атоочтук синонимдер, эмоционалдуу, боёктуу сөздөр, каармандык, автордук кепте, оң жана терс эмоция.

Ключевые слова: синонимия, морфологические синонимы, синонимический ряд, виды синонимов, члены синонимов, вещественные синонимы, стилистические синонимы, выразительности в синонимах, синтаксические синонимы, ласкательные, красочные именные синонимы, эмоциональные, красочные слова, персонажи, авторские слова, положительные эмоции.

Keywords: synonymy, morphological synonymys, synonymic series, types of synonyms, members of synonyms ,real synonyms, stylistic synonyms, expressiveness in synonyms, syntactic synonyms, affectionate, colorful nominal synonyms, emotional, colorful words, characters, author's words, positive and negative emotions.

Ч.Айтматовдун чыгармасынын тилинде зат атоочтук синонимдердин изилденбегендиги, сөз түркүмдөрүнүн синонимдик табияты, көркөмдүк өзгөчөлүгү жана түшүнүгү жөнүндөгү илимий-теориялык маселелер кыргыз тил илиминин алкагында жаңыдан проблема катары колго алына баштагандыгын, бул багыттагы адабияттардын жетишсиздигин жана илимий изилдөөлөрдүн аздыгын эске алуу менен теманын актуалдуулугун белгилейбиз. Проблемаларды чечүүдө зат атоочтук синонимдерге токтолуп, жазуучунун чыгармасынын мисалында орду берилет. Изилдөө ишибиздин предметин Ч.Айтматовдун чыгармалары түзүп, объектиси ушул чыгармалардын тилинде зат атоочтук синонимдердин жыйынтыктары. Ч.Айтматовдун талдоого алынып жаткан чыгармаларындагы зат атоочтук синонимдердин тилдик каражаттардын көркөмдүк, боёктуулук жагын тилдик аспектиде аныктоо жана анын кептеги эстетикалык жагын ачып көрсөтүү.

Зат атоочтук синонимдердин жазуучунун чыгармаларында колдонулушу, андан теориялык тыянактарды чыгаруу. Зат атоочтук синонимдердин изилдениши, кыргыз, түрк тил илиминдеги окумуштуулардын изилдөөлөрү тил илиминдеги илимпоздордун пикирлери

берилип, Ч.Айтматовдун мисалында талданат. Кыргыз тил илиминде синонимдердин сөз түркүмдөрүнө карай бөлүнүшпөрү, синонимдик катар, синонимдердин түзүлүш өзгөчөлүктөрү кээ бир окумуштуулардын эмгектеринде үстүртөн гана берилгенин белгилөөгө болот. Морфологиялык каражаттардын синонимиясы кыргыз тилиминде бир топ окумуштууларды түйшүккө салууда. Б.Ө.Орузбаева “Сөз курамы” эмгегинде сөз түркүмдөрүнүн сөз жасоого көңүл буруп, зат атоочтун айрым синонимдеш мүчөлөрүн белгилеген (8,213-251). Профессор Ш.Жапаровдун “Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер” деген китебинде синонимдердин сөз түркүмдөрү боюнча бөлүнүшпөрү кеңири берилбесе да, өз алдынча турганда синонимдик катарды түзгөн сөздөн мисал кылып сөздүгүндө берген (6, 3-250). Ал эми окумуштуу М.Мухаммадиевдин “Азыркы тажик тилиндеги синонимдер” (Мухаммадиев,1960) деген диссертациялык эмгек, авторефератында синонимдердин негизги сөз түркүмү боюнча бөлүнүшү көрсөтүлгөн. Синонимдерди изилдөөчүлөрдүн арасында сөз сөз түркүмдөрүнүн ар бирине жекече токтолууга, аларды изилдөөгө аракет кылгандар да бар. Атап айтсак окумуштуулар О.Жумашев казак тилиндеги этиштик синонимдерге, А.Болгонбаев казак тилиндеги зат атоочтук синонимдерге кеңири токтолуп мүнөздөмө беришкен белгилүү бир сөзгө маанилик тактык кийирүү, тек жайын түшүндүрүү, ачыктоо максатында ал зат атоочтук синонимдер тегин туюндурган экинчи бир сөздүн коштоп жүрүшү синонимдердин пайда болушунун логикалык себеби болуп, сөз маанисин тактоо муктаждыгы зат атоочтук синонимдердин жаралышына шарт түзөрү конкреттүү мисалдар аркылуу анализденип берилет.

Изилдөөнүн методдору жана материалдары

Изилдөөнүн методологиялык негизин учурдагы полипарадигмалык теориянын жоболору түзөт. Иштин жүрүшүндө конкреттүү ык-методдорго кайрылдык. Ч.Айтматовдун чыгармасынын тилин иликтөөдө сөз-образ, семантикалык тилин иликтөөдө сөз-образ, эмпирикалык метод аркылуу талданды.

Изилдөөнүн натыйжалары жана талкууланышы

Кыргыз тил илиминде изденүүчү катарында (2010) монографиялык эмгегимде Ч.Айтматовдун эмгектерини морфологиялык стилистикасын изилдөөдө зат атоочтун стилистикалык жагын иликтеп сөз жасоо стилистикасында кыргыз тили сөз жасоочу синонимдеш мүчөлөргө бай экендигин ал мүчөлөрдүн тобу төмөндөгүлөр экендиги белгиленген:

-чы// -кеч//-чан (арабачы// арабакч), -луу//-ман (кадырлуу//кадырман), -бу//-лаш (курбу-курдаш),-чар// -ча(букачар//букача), --бан//-чы, (багбан бакчы),-сун//-сундук (суусун//суусундук) ж.б.у.с мүчөлөр кирет. Сүрөткер чыгармаларында мындай синонимдеш мүчөлөрдү кеңири пайдаланган, мисалдар менен белгилеген. Жаныбарларга карата да **-ым** мүчөсү колдонулуп, сүйлөөчүнүн ал жаныбарга карата аёо, эркелетүү сезимдери берилет: Мисалы: Жардамчысы жүгөндү алкым астынан сунду.- Так, так, Гүлсары, эй, **тентегим**, -деп кожоюн кулагынын түбүн кашый берди (“Т”, 36-б). – Сага эмне болду-ыя?

-Танабай аттын жанына келип, өпкө кага акырын онтогонун укту. Үргүлөп кеткенсиң го? Кыйналып турасыңбы, картаңым? – Ыя, акыбалың жаманбы? (“Т”, 36-б). Жазуучу каармандын кебинде **атына Гүлсарыга // тентегим// картаңым** зат атоочтук эркелетүүчү синонимди пайдаланып, атына карата аёо эркелетүү сезими оң эмоцияны берди. Сүйлөшүү стилин көрсөткөн (7, 35-48). Морфологиялык жагынан сөз түркүмдөрүнө карай бөлүштүрүүдө башка түрк тилдериндегидей сыяктуу зат атоочтук синонимдер кыргыз тилинде да бир кыйла кездешет. Анткени нерселердин, буюмдардын, жаныбардын,

өсүмдүктөрдүн жана башка ар кандай абстрактуу, конкреттүү заттардын аттары, ар түркүн кубулуштардын, окуялардын, түшүнүктөрдүн аталышы зат атооч сөздөр аркылуу берилет. Ал эми андай атоолордун ичинен эки түрдүү же андан ашык аталып жүргөн заттардын, буюмдардын, жаныбарлардын аттары, бир эле маанини билдирген, бирок ар башка айтылган түшүнүктөр да бар. Зат атоочтук синонимдер жөнүндө түшүнүк берүү үчүн чыгармалардан алынган конкреттүү фактыларды келтирип, кайсы зат атооч сөз кандай сөздөр менен синонимдеш боло ала тургандыгын салыштырып көрсөтүүгө негиз бар:

Үн//дабыш//табыш// добуш// доош. Шыңгыраган ороктор, шуудурап жыгылган буудайлар, жагымдуу **үн** алышып жатса, нары жакта Касымдын комбайни, кирген суудай күркүрөп, “оп майданын” жаңычасын ырдагандай, эгинди жапырып чаап жатты (“С.Ж”, 562-б). **Дабышынан** тааныдым – Бекташ экен (“С.Ж”, 604-б). Жер дүңгүрөгөн **доош** ичинде күтүрөгөн калың дабырт үстүндө ал экөөнүн алсыз үнүн ким укмак (“Ак кеме”, 225-б). Бирок ошол оокумда эненин кулагы кандайдыр бир **добуш** чалды. Эне ылдамдап бастырган сайын, жанагы **добуш** угулат (“Ак жаан”, 329-б). Чыгармада автор үндүн, добуштун, дикциянын ордун синонимдерди берүү аркылуу образдуулукту, укулуктуулукту, жагымдуулукту берет.

Чогулуш//жыйналыш. Кээде **жыйналышта** Танабай туруп алып, душман менен айыгышкан тап күрөшүндөгү Чоронун кечиримсиз жумшактыгын аябай сынга алчу (“Г”, 26-б). Ал муну ачык, эл алдында айтууга же көчөдө, же **чогулушта**, же андан бетер чет өлкөлүк корреспонденттерге айтууга анын мүмкүнчүлүгү жок (“Кассандра тамгасы”, 278-б). Сүрөткер зат атоочтук синонимдерди орду менен пайдаланып текстте орунсуз кайталоону жойгондугун, өз орду менен синонимдер каармандын иш-аракеттин баяндоо аркылуу сүрөттөйт.

Байбиче//кемпир. Абышкасы Картаңбай, **кемпири** Сайкал дегендердин мага таякелик жайы боло турган (“Б.М”, 529-б). **Байбиче**, чочубай эле коюуңуз Сейит турганда (“Ж”, 451-б). Жазуучу синоним сөздөрдү берүүдө чыгармасында куракты эске алуунун жолун да синонимдер аркылуу сөздүн жашын ылгоону көрсөтөт.

Аскер// армия//кол. Аскердеги агалар катты атамдын наамына жиберчү, почточу аны апамдын колуна тапшырат (“Ж”, 457-б). Батыштагы бай өлкөлөр кагандын жеңилбес **колу** жапырт кирип барганда, туулары тепсендиге ташталып, мына ушу ажыдарлуу туулар желбиреп турмак (“Ч.А.Б”, 538-б). Кырк төртүнчү жыл келип, согуш Батышка алыстап, эмгек **армиясындагылар** кайтып, фронттон кайткандар да көбөйгөн кезде Мырзабай бизди окууга шашпырды (“М.А.А.К.К.М”, 416-б). **Кол** баштаган Гриша өзү жок (“К”, 189-б). Жазуучу **аскер, армия, кол** деген синоним сөздөр аркылуу чыгармада тарыхты, доорду эске алуу менен тарыхый сөздөрдү өз орду менен пайдаланып образдуулук, каармандыкты сүрөттөөдө.

Эркелетүүчү, боёктуу зат атоочтук синонимдер да жазуучунун чыгармаларында колдонулат: Эдике// Майсалтайым// Жамалтай.

-И, сага эмне болду, **Жамалтай**, сайгак тийдиби?- деди Орозмат, аны эркелете күлүмсүрөп (“Ж”, 491-б). Жамийла эркелеп, акебайлап аларды өөп да жатты, бирок тигилер ага карабай аны ансайын сууга күүлөтүп ыргытышат (“Ж”, 483-б). Ой, Ишгин жай-жуюн дагы сураштырбай, бир билгеним: **Майсалбегим** тоссун дептир! **Майсалтайым** келсин дептир! Сени тоспогондо кимди тосом, кагылып кетейин уулум. (“С.Ж”, 579-б). Эне-Бейитке жетпей туруп калдык. Калай да болсо жардамдаш, карагым, -деди **Эдигей** көкүрөгүндөгү сыйлыктары лейтенанттын көзүнө урунгудай жүткүнө (“К.К.Б.К”, 291-б). –Койчу, **Эдике**, анан сүйлөшөбүз (“К.К.Б.К”, 448-б). Демек, чыгармадан алынган эркелетүүчү сөздөр

боёктуулукка ээ. Энчилүү аттарды автор **Эдигей//Эдике, Майсалбек//Майсалтайым, Жамийла// Жамалтай** деп эркелетүүчү мүчөлөр аркылуу чыгармада берилген синонимдер аркылуу өң, түс берилип боёктуулукту чеберчилик менен колдонууда.

Жалпылап айтканда, кыргыз тил илиминде синоним сөздөр зат атооч сөз түркүмүнөн жасаларын жазуучунун чыгармасында талдоого алуу менен байкадык. Алынган илимий-теориялык көз караштар фактылык материалдардын негизинде далилдөө аракетинен өткөрүлдү. Иште зат атоочтук синонимдердин кепте жүзөгө ашырылышы, ар бир категориясынын формаларынын кептин уюшулушундагы боёктуулук таасири жана образдык мүнөздөрдүн ар жактуу тереңдеп ачылышындагы кызматы боюнча мүнөздөлдү. Морфологиялык каражаттардын синонимиясы боюнча эмгектер али колго алынбагандыгын белгилейбиз. Жыйынтыктап айтканда, жазуучунун көркөм табылгаларынын тилдик өзгөчөлүгүн иликтөө мындан ары да кеңири кулачын жайып, улана берет деген ишенимдебиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч. Гүлсарат. Повесттер. -Фрунзе: Кыргызстан.1978.-642 б.
2. Айтматов Ч. 3-5т.10 т. –Бишкек, 2018. -584.
3. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1 том.-Б., 2018, -348 б.
4. Болгонбаев А. Казак тилиндеги зат атоочтук синонимдер, Алматы, 1957
5. Жапаров Ж, К. Сейдакматов. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү.- Б.: “Бийиктик” 2015.- 350 б.
6. Нармырзаева К.Атооч сөз түркүмдөрүнүн Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы стилистикалык өзгөчөлүктөрү. -Ош,2012.-171 б.
7. Орузбаева Б.О. Сөз курамы. – Б.: Мектеп, 2000. – 360 б
8. Суранчиева Б.Синонимы в киргизском языке.
9. [Текст] Автореф.дис...канд.филол.наук/ Б.Суранчиева. -Ф., 1971. -20с.

УДК: 821.801.81(575.2)(04)

Орозалиева Ж. М.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Орозалиева Ж. М.

КНУ им. Ж. Баласагына

Orozalieva J. M.

KNU J.Balasagyn

СЫНЧЫЛЫК ЧЕБЕРЧИЛИК... КРИТИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО... CRITICAL MASTERY...

Аннотация: К.Байжигитов сынчы катары 80-жылдардагы кыргыз адабиятында бир топ адабий чыгармаларга баа берген. Ал объективдүү, калыс жана талапчыл сынчы катары кыргыз адабиятынын өнүгүшүндөгү көркөм адабий чыгармалардын ордун белгилеп берүүдө зор милдеттерди аткарган. Мурда сынчылардын баалоосунда болгон чыгармаларга полемист сынчы катары кайра көз жүгүртүп, сынчынын сынчылык дараметин ачып көрсөтөт. Анын